

SCHLEICHER VERA

„Ejnye no, hát ez es én vagyok!”

Biró A. Zoltán: Hétköznapi humorvilág. Csíkszereda: KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja – Pro-Print Könyvkiadó, 1997. 169 p. /Helyzet Könyvek./

A kötet nem a magyar néprajzi-antropológiai könyvtermés legfrissebb darabja. A szerző célkitűzései azonban ma is, sőt feltételezhetően még hosszú ideig az újdonság érzetével hatnak a hazai tudományos gondolkodásban – így a könyv ismertetése semmiképpen sem nevezhető elkésettnek. Biró A. Zoltán könyve hat kisebb tanulmányt tartalmaz. Ebből három az elmúlt tíz évben már megjelent írások átdolgozott változata, a másik három még nem publikált szöveg. Egy kötetbe rendezésüket a tárgy, az elemzések keretét adó fogalmi rendszerek közös pontjai – „humor”, „hétköznapi”, „világ” –, de legfőképpen az írásokat létrehozó azonos szándék indokolja. E szándék pedig nem más, mint az ontológiai rangját lassan-lassan visszanyerő, intézményesített humor természetének megragadása, s ezen keresztül az emberről mint az antropológia mindenkori tárgyáról szóló beszédbbe való bekapcsolódás.

A hat tanulmány mindegyike különböző székelyföldi humoros helyzetek más-más szempontú elemzése. Az első (*Játszani... kell! Tréfás nyelvi kapcsolatok antropológiai megközelítésben*; 11–32. p.) tárgya egy munkavégzést megszakító ugratás révén megvalósuló „játékos átkapcsolás” mögött rejtő „kód” kibontása és elemzése. A vizsgálódás fókuszában „az esemény különös világa”, a játék beindulásának feltételül szolgáló fizikai, szociális és mentális elemek számbavétele, az elemek jelentéseinek elmozdulásaiból (otthonosságérzet megkérdőjelezése) adódó kommunikációs potenciál jellemzése, valamint az animátor szerepének elemzése áll.

A második tanulmány (*Szocializációs aspektusok a tréfás nyelvi kapcsolatokban*; 33–50. p.) egy másik típusú ugratási esemény, a felnőtt és gyermek között kialakuló, magas fokon szervezett és titkos kód szerint működő játékos kommunikáció elemzését adja, a kapcsolattípusról készített szinkrón metszet, valamint az időbeli lefolyását tagoló három fázis bemutatásán keresztül. A funkció elemzése helyett a szerző a kapcsolattípus fontosságát „a játék kedvéért játszott játék” voltában látja, mely így a „közösség önmegfogalmazódásaiként”, szerkezetében pedig a közösség működésének modellezéseként értelmezhető.

A harmadik írással (*Mindennapi agresszióformák*; 51–70. p.) a mások ellenében ható köznapi viselkedésformák elé tart tükröt a szerző. Mint az – újabb kori etológia eredményeit is felhasználó – elemzésekből kitűnik, az egyes „konstruktív” agresszióformák különböző közösségi stratégiaként értelmezhetők.

A negyedik tanulmány (*A székely csavaros ész kérdéséhez*; 71–96. p.) a „csavarosnak” kinevezett székely észjárás létezése mellett tesz hitet, de a jelenséget közvéleményben élő sztereotípiáktól elhatárolódva elemzi. Az elemzés nem közvetlenül magára az észjárásra, hanem az azt felmutató helyzetekre irányul, és – akárcsak az előző tanulmányokban – segítségükkel a közösség működésével kapcsolatos kérdésekre kíván választ adni Biró A. Zoltán. Először a csavaros észjárásról tanúskodó kulcsmondatok nyelvészeti-kommunikációelméleti vizsgálata a kijelentésekben rejlő „kettős csavarmenet” természetére derít fényt. A kijelentések „két lehetséges vonatkozási háttere” egyrészt megmagyarázza e kulcsmondatok „varázserejét”, ugyanakkor rámutat kommunikációs szempontból „zárlatos” voltukra. Mivel a pusztai nyelvészeti elemzés szintjén a csavaros észjárás népszerűsége, társadalmi szerepe nem volt megvilágítható, a szerző a továbbiakban a cselekvés pragmatikai szempontú vizsgálata révén jut általános érvényű antropológiai megállapításokra. Ezek keretében körvonalazódnak az észjárás „megcsavarásának” lehetséges funkciói: egyrészt egyfajta animációs szerep biztosítása (az értelmezés rákényszerítése a környezetre valamely elvont entitás tárgyában), másrészt a „bolond” szerepének felvállalásával életre hívott én-megmértetés. A tanulmány zárógondolatai a csavaros észjárást felmutató helyzetek viccé és anekdotává válásának folyamatát mutatják be.

Az ötödik szöveg (*Terep és módszer. Tréfás nyelvi kapcsolatok vizsgálata a székelyföldi régióban*; 97–140. p.) a kötet leghosszabb és legizgalmasabb tanulmánya. Mivel a szerző tapasztalatai szerint a metodológiai viták nem képesek választ adni a saját társadalomra irányuló antropológia kérdéseire, e tanulmányában – az ugratási események vizsgálata ürügyén – a szerző az antropológiai elemzés néhány módszertani eljárását és adatgyűjtési munkamódszerét ismerteti. Szöveg és esemény éles elhatárolása, az események rekonstrukcióját majd dekonstrukcióját szolgáló technika, illetve a viszonylag rövid terepmunka eredményeként nyerhető „sűrű leírás” titkának bemutatása mellett a tanulmány talán legfontosabb elméleti-módszertani észrevételei a tréfás nyelvi kapcsolatok mibenlétére vonatkoznak. A tréfás nyelvi kapcsolatokat (mint „kultúratementő szakrális játékot”) Biró A. Zoltán minden kétséget kizáróan a létfontosságú társadalmi tevékenységek sorába sorolja, s e minőségében jelentős hatást tulajdonít neki mind a munkavégzésre, mind a szocializációs folyamatokra, mind pedig a társadalmi szerepek módosulását vagy megőrzését célzó törekvésekre vonatkozóan.

A kötet zárótanulmánya (*Szempontok és értelmezések*; 141–161. p.) a konkrét esettanulmányokon túlmutató problémakörök vázolására vállalkozik. Ezek közül elsőként a tréfás nyelvi kapcsolatok kutatástörténetével ismerkedhetünk meg, majd az ugratási események helyének megrajzolására vállalkozik a szerző az őket kitermelő regionális kultúrán belül (például a tréfás nyelvi kapcsolatok a privát és a nyilvános szféra közötti átmenetet képező események sorában; az ugratási gyakorlat modelljének változatlansága a székelyföldi modernizációs folyamatok ellenére stb.). Ennek kapcsán a szerző az átfogó (például strukturalista-funkcionalista) elméletalkotás helyett „minielméletek” kidolgozása mellett tesz hitet. A modellek, jelentéstermelési folyamatok rögzítése természetesen nem vezethet egyetlen definícióhoz, de olyan többértéű értelmezést eredményezhet, mely a kultúra működésének mechanizmusára adhat választ. Végül a humoros helyzetek és az etnicitás viszonyát boncolgatja. Ennek legfőbb tanulsága talán az,

hogyan a székelyföldi tréfás helyzetek nem etnikai jellegűek, csupán az elit tevékenységének köszönhető textualizálódás folytán válnak azzá.

Mint általában a tanulmánykötetek, ez a mű sem egységes. A szövegek – melyek a szerző meghatározása szerint „egy megírandó szakmai monográfia előmunkálatai” – egy része esettanulmány, másik része módszertani (*Terep és módszer*), illetve teoretikus (*Szemponatok és értelmezések*) igényű összefoglaló tanulmány. A konkrét esetek elemzését célzó írások sem egységesek: míg az első tanulmány egyetlen konkrét ugratási esemény elemzése köré szerveződik, addig a másik három elemzés mindegyike a vizsgálat tárgyául választott eseményt, így a gyermek és felnőtt közötti ugratást, a verbális agressziót, valamint a csavaros székely észjárás megfogalmazódásait több (4-5) konkrét helyzet leírásával világítja meg.

Nem egységesek a tanulmányok abból a szempontból sem, hogy mennyire avatják be az olvasót az elemzéseket megelőző vizsgálat körülményeibe, a terepmunkába. Értelemszerűen a *Terep és módszer* címet viselő írás e tekintetben közlékenyebb: meg tudhatjuk belőle, hogy a „kutatás” kifejezés e kötet esetében másfél évtizedes terepmunkát takar, mely egy kisebb régió, a Székelyföld falvait érintette. Konkrét településmegnevezés (Korond) azonban itt is mindössze egyetlen eseményhez, egy kisgyermek ugratásának történetéhez kapcsolódik. Az esettanulmányok „eseteiről” még ennyit sem tudunk meg. Az első ugratás helyszíne például „egy tanya, a falutól több kilométer távolságra”, a második tanulmány tárgyát képező felnőtt-gyermek közötti szocializációs játékok helyszínéről pedig mindössze annyi derül ki, hogy a „vizsgált faluban általános szokás”, valamint hogy „ilyen története gyakorlatilag mindenkinek van, következésképpen egy, a falura jellemző kommunikációs kapcsolattípussal állok szemközt”. Sem e két esetben, sem a továbbiakban nem derül fény az elemzés során arra, hogy a Székelyföldön belül egy konkrét települést takar-e „a falu” megjelölés, esetleg a terepmunka során felhalmozott hatalmas adatbázis egyfajta általánosításra adott lehetőséget a székelyföldi falvak tréfás nyelvi kapcsolatait és kommunikációs gyakorlatát illetően.

Hasonló egyenlenség érzékelhető az időkeretek kijelölésében is. „Mennyi mindebből a múlté, és mennyi a mai – többé-kevésbé rejtetten – működő kulturális minta?” (54. p.) – teszi fel a kérdést a szerző a morfológiai eltérést mutató egyénekek szemben megnyilvánuló agresszió kapcsán, s teheti fel ugyanezt a kérdést az olvasó e nyilvánvalóan nem történeti szemléletű kötet végére jutva. Hiszen egy-két kivételes esetet (például ahol maga Biró A. Zoltán is szereplője a leírt eseménynek, vagy ahol egy autóbusz a tréfás szóváltás helyszíne) leszámítva semmilyen fogódzó nem áll rendelkezésre ahhoz, hogy biztonsággal eldönthessük, a bemutatott eset száz, ötven vagy esetleg öt éve történt. Mintha folyamatos jelen időben járnánk, ami megkönnyíti az események belső szerkezetére, szereplőinek motivációira való koncentrációt.

Aligha feltételezhető, hogy az elemzési szempontok érvényesítésében oly szigorú, az események szerkezetében rejtőző modellek s a működésükhöz szükséges kódok feltárásában mindvégig következetes szerző hanyagságból fosztotta volna meg olvasóit a helyszínekre és az adatközlőkre vonatkozó információktól. Érdemesebb ehelyett tudatos, programszerű tudósi magatartást keresnünk e jelenség hátterében. E magatartást a szerző által részben a kötetben is megfogalmazott elvek és szándékok határozzák meg. Az egyik ilyen elv a néprajztudomány és a folklorisztika adatrögzítő, szöveggyűjtemény-

gyártó és előszeretettel tipologizáló módszerétől való éles elhatárolódás: „az adat többé nem a tudományos munka célja, hanem eszköz, amelynek segítségével a diszkurzus behatárolható” (18. p.). Az elhatárolódás háttérében az a terepmunka-tapasztalat áll, miszerint a magukat a humoros eseményeket valójában nem gyűjtő s így ezekre mindvégig csak a rájuk utaló szövegek alapján következtető (székely humorral foglalkozó) kutatók hosszú évtizedeken keresztül tétlenül jártak, hiszen a *szövegek* szerkezete korántsem azonosítható az eredeti *események* szerkezetével. Ennek oka pedig abban rejlik, hogy az ugratási s az egyéb tréfás események szerkezeti vázát nem – a korábbi kutatók középpontjában álló – nyelvi elemek, hanem a „kezdeményező személy által teremtett helyzet hordozza” (134. p.). Ebből a tanulmánykötetből tehát kimaradnak a „szövegek”, s így természetesen az ezeket rendszerint kísérő, az adatközlőkre és az adatgyűjtésre vonatkozó információk is. Az emiatt keletkező esetleges hiányérzetünket azonban bőszégesen kárpótolja az eseményekbe – mint a geertzi gondolat értelmében az empirikus kutatás számára egyedül érvényes tényekbe – való élményszerű bepillantás lehetősége. Ezt a lehetőséget a szöveg- és élménytöredékekre, valamint apró adatokra, gesztusokra, sőt a beszélgetőpartnerek mimikájára és az elbeszélés hangszínére is kiterjedő gyűjtési és rögzítési technikán alapuló rekonstrukciós eljárás alkalmazásával teremti meg Biró A. Zoltán. Egy nyomozó alaposágát és egy pszichiáter empatikus képességét ötvözve a szerző rendkívül plasztikus, szinte filmfelvételszerű képet fest az esemény menetéről, körülményeiről, a szereplő személyek és a közösség háttértudásáról, illetve a humoros eseménynek „otthont” adó kereteseménnyel. Az ily módon beavatottá váló olvasó bátran követheti a szerzőt az elemzés különböző szintjeire, ahol a bemutatott elemek elnyerik értelmüket.

A székely humorral kapcsolatos teoretikus problémákat összegző tanulmányt leszámítva tehát voltaképpen maguk az események a főszereplői Biró A. Zoltán könyvének. Hangsúlyos szerepeltetésüket – saját módszerét az általában összegző igényű kutatói magatartással szembeállítva – a szerző a következőképpen indokolja, megfogalmazva ezzel mintegy a bennszülött antropológia „ars poeticájának” egyik fontos összetevőjét: „A közép-kelet-európai társadalomtudomány mai helyzetében... megfontolandó lehet a lokális érvényű, konkrét helyzeteket elemző szakmai interpretációk közzététele. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a dekonstrukció-rekonstrukció gyakorlata támogathatja az önreflexió meglehetősen elhanyagolt gyakorlatát, az elemzői/értelmezői attitűdök térhódítását.” (103. p.)

Az önreflexiót természetesen nemcsak általában a közép-kelet-európai értelmiségi magatartásban látja nélkülözhetetlen attitűdnek a szerző, hanem azt saját kutatói munkája s az ebből épülő antropológiai „beszéd” során is folyamatosan gyakorolja. Ennek eredményeként a kötet olvasása során rendkívül „fegyelmezett” szövegekkel találkozhat az olvasó, melyek pontosan kijelölik éppen aktuális tárgyukat, folyamatosan érzékelik-érezkeltetik, hogy az elemzés mely szintjén járnak, s hogy e szinten milyen mélységet kívánnak elérni, milyen eredményeket céloznak, illetve nem céloznak meg. A harmadik írás például elgondolkodtató problémaként veti fel, hogy a hagyományos falu átalakulásával párhuzamosan a testi normától való eltérés pozitív megítélésének tendenciája miért halványult el, miközben a negatív pólus erősödött; a negyedik tanulmány pedig mint megválaszolendő kérdést fogalmazza meg, vajon miért tér el annyira egy-

mástól a székely észjárásról tanúskodó nyelvi termékek közösségen belüli és kívüli fogadtatása, s a példák ezzel korántsem merültek ki. A kérdésvetetések és feladatmeghatározások azonban minden esetben túlmutatnak a szűkebben vett tudomány határain, felvázolva egyfajta alkalmazott antropológia lehetőségeit is. Ennek szellemében Biró A. Zoltán egyetlen elemzés kapcsán sem mulasztja el, hogy rámutasson: az adott magatartásformák, közösségi mechanizmusok ismerete milyen lehetőségeket jelenthet, illetve milyen kötelezettségeket róhat a társadalmi lét minőségéért felelősséget érző értelmiség számára (például a múltban megismert modellek alapján történő „jóslás” vagy a közösségre jellemző normák átadásában és a személyiség kibontakoztatásában szerepet játszó gyermek-felnőtt közötti tréfás játékok ismeretének hasznosíthatósága az iskolai anyanyelvi nevelési gyakorlatban).

Nem csak e szakmai és társadalmi célú kitekintések szövik azonban át időről időre a szigorú logikai rend szerint épülő elemzések szövetét. Az értelmezéseknek ezt indokoltá tevő szakaszaihoz érve egyrészt módszertani (például a tréfás nyelvi kapcsolatok külső szempontok szerinti rangsorolásának értelmetlensége), másrészt a gazdag külföldi és a kevésbé gazdag hazai szakirodalomra való utalásokkal (fogalmak értelmezése, egyes elméletek közép-európai terepen való hasznosíthatósága stb.) találkozhat az olvasó. Az egyes tanulmányokban felbukkanó hivatkozásokat az utolsó szöveg kutatástörténeti vázlata és a kötet végén álló gazdag bibliográfia egészíti ki. Mindez meggyőzi a humoros helyzetek kutatására esetleg kedvet kapó olvasót, hogy nem kell egészen járatlan úton haladnia, hiszen e szűkebb szakterület csak a hazai antropológiában (és néprajzban) számít fehér foltnak...

A kommunikációelmélet, a szemiotika, a szövegnyelvészet, a proxemika, sőt az etológia eredményeit is felhasználó elemzések egyrészt rendkívül sokféle irányban továbbgondolható problémákat villantanak fel, másrészt – részben a vizsgálat tudatosan szűkre szabott tárgya miatt – számos vita, kritika alapjául is szolgálhatnak. Nehézséget jelenthet például a „végső” következtetések (például miért éppen a székelységet jellemzi a csavaros észjárás?) levonásakor, hogy bár az elemzések elméleti kiinduló- és végpontja szerint is a tréfás kommunikációs helyzetek mindig a helyi társadalom szerkezetéről, működéséről, identitástermelő gyakorlatáról árulkodnak, erről a „helyi társadalomról” ezúttal szinte semmiféle háttérismeretet, fogódzót nem kapunk. Ennek magyarázatát a kötet előszavában fogalmazza meg Biró A. Zoltán: „Szándékom szerint nem a Székelyföldet kutattam, hanem a társas lény (az ember) humoros magatartásának egy csoportját, a székelyföldi régióban. Ezért választott példáim a vizsgált környezetből valók, értelmezési kísérleteimhez viszont a bárhol élő homo ludens magatartásai adták a vonatkozó keretet.” E szándék következetes megvalósítása, a „konkrét” és az „általános” közötti szüntelen lebegtetés furcsa kettősséget eredményez: a könyv (legalább) két egymástól meglehetősen eltérő olvasatban értelmezhető. A Székelyföldet egyáltalán nem vagy csak felületesen ismerők egyrészt aprólékos képet kapnak egyes általánosan emberi kommunikációs helyzetek modelljeiről, helyenként funkciójáról, másrészt keresni kezdik az e helyzetek mögött rejtő székely embert és társadalmat, hiszen általános emberi jellegük mellett – a témát alaposan ismerő szerző szerint – e kommunikációs gyakorlatnak határozott regionális színezete van. Ugyanakkor a Székelyföld történelmét, társadalmát, folklóráját jól ismerők valóban a helyi társadalom működéséről kapnak az eddigi

ismereteket minden bizonnyal jócskán gazdagító és árnyaló képet. A sokféle egyéb lehetséges olvasat mellett persze létezik még egy harmadik is, a „csavaros eszű” székeleké, akik a szerző reményei szerint „e kötet elemzéseinek olvasása közben nem új, szokatlan dolgokra bukkannak majd, hanem önnön gesztusaik, hangsúlyaik, hangulataik mására. S azt mondják, mint a viccbeli székel ember a tükörteremben: *Ejnye no, hát ez es én vagyok!*”